

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/324485083>

Moral Injury en erkenning

Chapter · January 2018

CITATIONS

0

READS

444

1 author:

Tine Molendijk

Radboud University/NLDA

26 PUBLICATIONS 55 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Moral Injury, Political Practices and Public Debates [View project](#)

Race Matter: On the Absent Presence of Race in Forensic Identification (RaceFaceID) [View project](#)

Citeren als:

Molendijk, Tine. 2018. Moral injury en erkenning: Eenduidige verhalen over oorlog tegenover tegenstrijdige uitzendervaringen. In: Daniël Muller and Erwin Kamp (Eds.) *Moral injury: Verborgene littekens van het innerlijke strijdveld*. Delft: Eburon. P. 89-101.

***Moral injury* en erkenning: Eenduidige verhalen over oorlog tegenover tegenstrijdige uitzendervaringen**

Tine Molendijk¹

Inleiding

Aan de missie zelf heb ik niet zo veel overgehouden, bij wijze van spreken. Al kwam ik, volgens mijn vrouw, als een ander mens thuis. Wat er daarna gebeurde, heeft het meeste impact gehad.

(Voormalig plaatsvervangend commandant van Dutchbat III, geciteerd in Koelé 2016)

Moral injury wordt veelal gedefinieerd als een psychologische verwonding die wordt veroorzaakt door 'het zien, begaan of ondergaan van handelingen die morele overtuigingen en verwachtingen schenden' (zie e.g. Litz *et al.* 2009). Huidige studies naar *moral injury* richten zich vooral op de individuele veteraan en diens gevoelens van schuld en schaamte. Wat betreft oorzaken richten deze studies zich met name op de daden die een veteraan heeft gezien of begaan, bijvoorbeeld, het doden van andere mensen, het niet kunnen helpen van mensen die om je hulp vragen, geconfronteerd worden met morele dilemma's tijdens uitzending, enzovoort (e.g. Nash *et al.* 2013, Currier *et al.* 2015, Bryan *et al.* 2016). Wat betreft oplossingen richten deze studies zich vooral op mogelijke therapieën om morele verwonding te behandelen (Litz *et al.* 2009, 2015, Gray *et al.* 2012, Nash and Litz 2013, Laifer *et al.* 2015).

¹ Tine Molendijk is cultureel antropoloog en als promovenda verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Haar proefschrift richt zich op de morele, politieke en maatschappelijke dimensies van *moral injury* onder veteranen van Dutchbat (Srebrenica, Bosnië) en TFU (Uruzgan, Afghanistan).

De bevindingen van deze studies zijn waardevol. Echter, de focus in deze studies ligt vooral op de uitzending zelf, en als zodanig wordt niet of nauwelijks gekeken naar de periode na uitzending. Ook ligt de focus in deze studies vooral op de individuele veteraan, en als zodanig wordt niet of nauwelijks gekeken naar de sociale en bredere maatschappelijke context van morele verwonding. Het lijkt cruciaal om dit wel te doen. De worstelingen van veteranen liggen vaak niet alleen in ervaringen tijdens uitzending, maar ook in ervaringen in het thuisland. Bovendien zijn gevoelens van schuld en schaamte per definitie niet alleen naar binnen gerichte emoties, maar ook sociale emoties. Schuld en schaamte gaan immers om hoe een persoon zichzelf bekijkt door de bril van anderen, en zeker als het gaat om militaire missies is het niet alleen de veteraan zelf die die bril maakt. Bij militaire missies zijn vragen over goed en kwaad veel meer dan privévragen van de individuele veteraan; het zijn vragen die worden gesteld en bediscussieerd op maatschappelijk niveau.

Deze bijdrage zal zich toespitsen op de rol van de maatschappij in *moral injury*, en meer specifiek op de rol van maatschappelijke erkenning en miskennen. De onderstaande verkenning en reflectie komt voort uit een promotieonderzoek dat ik momenteel uitvoer naar *moral injury* onder veteranen van Dutchbat (Srebrenica, Bosnië) en TFU (Uruzgan, Afghanistan).

Erkenning en miskennen

Het lijkt misschien vanzelfsprekend wat erkenning en miskennen betekenen. Beschuldigingen, zoals we zo goed kennen met betrekking tot Dutchbat III, is miskennen. Erkenning zou dan precies het tegenovergestelde zijn, namelijk waardering voor de heldhaftige offers die 'onze jongens en meisjes' brengen. Echter, de verhalen die ik tijdens mijn promotieonderzoek hoor wijzen op meer complexiteit.

Laat ik openen met drie citaten die voortkomen uit mijn onderzoek. Een Dutchbat-veteraan die de val van Srebrenica meemaakte – en waarvan ik elders in dit boek het verhaal beschrijf – vertelde mij het volgende.

Ik heb heel lang mijn mond gehouden over mijn ervaringen. Wat kun je zeggen?
Mensen hebben hun mening toch al. Ik was veel te bang voor confronterende vragen, voor aantijgingen. Mensen hebben wel eens tegen me gezegd in het

verleden: 'je hebt daar mensen laten doodgaan'. Je kan bijna niks slechters tegen me zeggen dan dat. (...) Ik zie mezelf toch met een bolderkar die mensen vooruit trekken. En hun eigen familie liepen weg de heuvels in. Laten hun eigen mensen achter. Ik trek die bolderkar, maar ik ging niet snel genoeg. Ik moest hem loslaten. (...) Je kan duizend keer tegen mij zeggen, 'ja, je kon er niks aan doen', maar ik stond er wel. We konden, deden niks.

Een Afghanistan-veteraan sprak over de volgende ervaring.

Mensen vragen vaak, 'ben je op uitzending geweest?', 'heb je iemand neer geschoten?'. Dat zijn heel persoonlijke vragen. Ik ben sowieso voorzichtig met dingen vertellen aan mensen die daar geen beeld bij hebben. En die dan snel denken van 'nou, die jongen die klopt niet'. (...) Stel je voor, ik ben burger, en ik vraag, 'heb je iemand neer geschoten?' . En jij zegt 'ja', zonder te knippen met je ogen. Dan ga ik later naar een maat, zeg ik, 'moet je horen man, er was een gast, en die gast zei zonder te knippen dat hij iemand had dood geschoten, die gast is echt fucking ziek man'.

Een andere Afghanistan-veteraan schreef het volgende op de Facebookpagina 'Freebird69' die hij en zijn vrouw hebben opgezet voor veteranen en hun thuisfront.²

Moet je medelijden hebben met een veteraan die niet teruggekomen is zoals hij wegging? Ik kan natuurlijk alleen voor mezelf spreken maar nee, voor mij geen medelijden. (...) Leuk dat een minister in een interview roept dat 'onze jongens en meisjes' aanzien hebben op wereldniveau. Misschien heb ik daar iets gemist, maar ik heb geen jongens en meisjes gezien. Kerels en vrouwen, dat wel, maar dit terzijde. (...) Ondanks het feit dat ik nooit verwacht had dat ik schade zou oplopen aan een uitzending wist ik dat het risico erin zat. Ondanks het feit dat het me wel gebeurd is zou ik het zo weer doen. Zonder twijfel. Ik weet zeker dat ik niet de enige ben. (...) Situatie is zoals het is en sinds 3 jaar heb ik de hulp die

² Te bereiken via www.facebook.com/altijdveteraanaltijdthuisfront.

bij me past en het heeft effect. Sla ik 1 of 2x over merk ik het meteen. Ik moet wel blijven gaan. Maar zielig nee, verre van. (Freebird69 2016)

Deze citaten laten al zien dat ervaringen van miskennen en erkenning complexer zijn dan in eerste instantie misschien het geval lijkt.

Voordat ik verder inga op de ervaringen van veteranen lijkt het goed om eerst kort vast te stellen wat 'erkenning' en 'miskennen' in essentie inhouden, en wat de relatie is tussen miskennen en morele verwonding. Filosoof Axel Honneth (1997) karakteriseert erkenning als een morele relatie. Simpel gezegd is erkenning volgens Honneth betrokkenheid bij een ander en het aanvaarden van andermans ervaringen als valide, al sluiten die ervaringen niet aan bij de eigen ervaringen. Als je nalaat om dit te doen, om wat voor reden dan ook, dan misken je andermans ervaringen. Volgens Honneth kan je de ander zo morele schade berokkenen. Een interessant toeval is dat, hoewel Honneth zich niet bezig houdt met het concept morele verwonding zoals hier wordt besproken, hij ook enkele malen de term *moral injury* hanteert. Zo schrijft Honneth dat het miskennen van andermans pijn zorgt dat diens fysieke of psychische wond ook een 'moral injury' wordt (1997, p. 23).

Hoe moeten we de relatie tussen miskennen en morele verwonding nu precies zien? Wellicht kunnen we morele verwonding in het algemeen formuleren als een ervaring die geweld doet aan het eigen gevoel voor rechtvaardigheid, ofwel, als het psychische gevolg van *onrecht* zien, begaan of ondergaan. De relatie tussen erkenning en morele verwonding kan dan als volgt geformuleerd worden. Erkenning betekent *recht doen* aan een ander en diens ervaringen, terwijl miskennen inhoudt dat een persoon en diens ervaringen *onrecht* worden aangedaan.

Het werk van antropoloog Veena Das (1996, 2007) biedt aanvullende inzichten omtrent erkenning. Geïnspireerd door het werk van filosoof Wittgenstein bespreekt Das de rol van taal in de communicatie van pijn, en betoogt dat het uiten van pijn een claim om erkenning is. Anders gezegd, als je tegen iemand zegt dat je pijn hebt, dan geef je niet alleen een beschrijving van je pijn, maar vraag je ook om erkenning van je pijn. En die erkenning kan gegeven worden of niet. Alleen, zo suggereert Das, het verbaal kunnen uiten van pijn, en dus het kunnen maken van een claim om erkenning, vereist allereerst een

gemeenschappelijke basis die het überhaupt mogelijk maakt om je pijn te communiceren.³ Dat wil zeggen, om zo'n claim te kunnen maken is allereerst een gedeelde taal nodig. Je moet het in de basis over hetzelfde hebben; iemand moet immers kunnen snappen wat je bedoelt als je zegt dat je pijn hebt.

Complexiteit en eenduidigheid

Erkenning vragen voor het hebben van pijn kan moeilijk zijn. Zo zit schaamte vaak in de weg. (Ex-)militairen zijn vaak niet gewend zich kwetsbaar op te stellen, en kunnen elkaar bovendien onderling de maat nemen. Zowel binnen als buiten de Krijgsmacht is psychische problematiek niet vrij van stigma. Tegelijkertijd benadrukten veel veteranen die ik sprak dat het delen van ervaringen veel makkelijker was met (oud-)collega's dan met anderen. Één hoge drempel, namelijk de taal, was tussen hen veel lager. 'Collega's onderling begrijpen elkaar gewoon', stelden veel veteranen, en: 'tussen mij en directe collega's zijn er geen woorden nodig'. Echter, wanneer een veteraan diens ervaringen wil delen met anderen dan diens directe collega's, dan zijn woorden wel nodig. En de verhalen van veteranen laten zien dat het soms extreem moeilijk is om de juiste woorden te vinden. Wat 'loslaten van een bolderkar met mensen', 'iemand neerschieten' en 'beschadigd zijn door de uitzending' voor de één betekent, roept immers een heel ander verhaal op bij de ander.

Het viel op in mijn onderzoek dat veteranen zonder psychische problemen over het algemeen hun schouders ophaalden over dit feit. 'Zo is het is gewoon', zeiden deze veteranen, 'met burgers is het lastig praten over je uitzending'. Echter, zo bleek ook in mijn onderzoek, een gevoel van onbegrip en miskennen kan enorme impact hebben op veteranen die problemen hebben ontwikkeld. Deze veteranen hebben pijn, zijn andere personen geworden, en gaan soms gebukt onder gevoelens van schuld en schaamte, maar zij kunnen deze ervaringen niet goed delen en hun potentiële zelftwijfel niet echt uitten.

³ Das bespreekt de moeilijkheid van vragen om erkenning in de context van haar onderzoek naar de grootschalige ontvoeringen en verkrachtingen van vrouwen die plaatsvonden binnen een politieke strijd rondom de creatie van India en Pakistan in 1947. De heersende staatsnarratieven die erna ontstonden richtten zich vooral op het terugbrengen van deze vrouwen naar hun families om zo de eer van beide nieuwe naties te herstellen. Echter, op deze manier werden de vrouwen nog altijd tot seksueel object en politiek wapen gereduceerd, en daarom voelden de vrouwen binnen deze nieuwe narratieven geen ruimte om hun pijn te articuleren in taal.

Het is natuurlijk mogelijk dat gevoelens van miskennis vooral bij de veteraan zelf liggen, maar mijn onderzoeksresultaten suggereren dat ten minste een deel van deze gevoelens gezien moet worden als een breder probleem. Er lijkt een discrepantie te bestaan tussen de uitzendverhalen van veteranen en de dominante maatschappelijke verhalen over een missie.

Hoewel de verhalen die ik hoorde getuigen van een grote diversiteit in uitzendervaringen, hadden bijna alle verhalen ook een belangrijk punt gemeen. De verhalen van veel veteranen kenmerkten zich door dubbelheid. Veel veteranen beschreven in één zin zowel trots als teleurstelling, zowel blijdschap als boosheid, en zowel overtuigingen van onschuld als diepe schuldgevoelens. Vietnam-veteraan en romanschrijver Tim O'Brien verwoordt dit dubbele goed in één van zijn boeken.

War is hell, but that's not the half of it, because war is mystery and terror and adventure and courage and discovery and holiness and pity and despair and longing and love. War is nasty; war is fun. War is thrilling; war is drudgery. War makes you a man; war makes you dead. (O'Brien 1990, pp. 86–7)

Oftewel, oorlog kan heel mooi en tegelijkertijd verschrikkelijk lelijk zijn, en andersom. Oorlog is tegenstrijdig.

Als veteranen zeiden problemen te hebben met reacties van mensen in Nederland, dan spraken ze vaak over meer dan regelrechte beschuldigingen. Beschuldigingen werden als uiterst pijnlijke miskennis ervaren, maar er was meer. Vaak voelden veteranen zich *ook* niet op hun gemak als hun omgeving of de media hen beschreef als held of als oorlogsslachtoffer. Die beelden klopten voor hun gevoel ook niet. Veel veteranen voelden zich geen held, en ze voelden zich ook niet per se slachtoffer.

De eerder weergegeven citaten zijn uitingen van deze gevoelens. De Dutchbat-veteraan die ik citeerde voelde ongemak bij zowel beschuldigingen als verontschuldigungen. Hij kon niks met beschuldigingen; beschuldigingen waren het slechtste wat je kon doen. Maar, de uiting dat hij er allemaal niks mee te maken had klopte ook niet met zijn gevoel. Hij was er nu eenmaal wel bij, en door dit feit voelde hij zich schuldig, of dat nou logisch was of niet. Zijn verhaal laat zien dat, in ieder geval op het niveau van de subjectieve ervaring, het mogelijk is om betrokken te zijn bij 'onvermijdbaar moreel falen' (zie e.g. Tessman 2014).

Dat wil zeggen, deze veteraan bevond zichzelf in een situatie die het onvermijdelijk maakte dat hij moreel tekort zou schieten. Hoe onontkoombaar de situatie ook was, hoe onmogelijk het ook was om onrecht te voorkomen, dit nam het feit niet weg dat hij betrokken was bij onrecht, en dit besef veroorzaakte schuldgevoel.

De eerste Afghanistan-veteraan die ik citeerde vertelde dat sommige mensen graag sensatieverhalen wilden hoorden, terwijl ze tegelijkertijd niet echt wilden luisteren naar wat het nu betekent als doden een onderdeel van je vak is. Daarom is hij 'voorzichtig met dingen vertellen aan mensen die daar geen beeld bij hebben'. Hij voelt ongemak als hem wordt gevraagd naar stoere verhalen, omdat veel burgers in zijn ervaring geweld toch vooral zien – of willen zien – als iets voor gestoorde mensen.

De tweede Afghanistan-veteraan die ik citeerde schreef dat hij niet zielig gevonden wilde worden. Hij verklaarde zijn ongemak door te benadrukken dat hij in Afghanistan geen 'jongens en meisjes' had gezien, maar alleen 'kerels en vrouwen'. Daarnaast benadrukte hij dat zijn psychische beschadiging hem niet ontsloeg van het feit dat hijzelf de keuze had gemaakt om uitgezonden te worden, en dat hij opnieuw die keuze zou maken. Hij wilde geen medelijden, want daarmee werd zowel zijn kracht als eigen verantwoordelijkheid ontkend.

Het ongemak van veel veteranen met verhalen van heldendom of slachtofferschap is niet gewoonweg Nederlandse nuchterheid; het wordt ook in studies onder Amerikaanse militairen beschreven (Lifton 2005, Wool 2011, Farnsworth 2014, Bica and Thomas 2016). Hoewel verschillende redenen aan dit ongemak ten grondslag kunnen liggen, lijkt één belangrijke oorzaak te liggen in het feit dat verhalen van heldendom en slachtofferschap iets cruciaals gemeen hebben met beschuldigingen. Al deze verhalen vertekenen de uitzendervaringen van veteranen, en doen zo onrecht aan die ervaringen. Verhalen van heldendom maken van bloed en geweld een romantisch offer van moreel voortreffelijke supermensen; ze benadrukken de mooie elementen van een uitzending maar doen dit door de lelijke aspecten te ontkennen. Verhalen van heldendom maken van een 'dirty job' een opgeschoond verhaal. Verhalen van regelrecht slachtofferschap doen iets gelijksoortigs. Dit soort verhalen maakt veteranen tot hulpeloze poppetjes zonder eigen verantwoordelijkheid, en het maakt van veteranen patiënten met ziektes. Verhalen van slachtofferschap elimineren wederom belangrijke aspecten van de militaire ervaring.

Anders gezegd, niet alleen in het geval van beschuldiging, maar ook in het geval van heldendom en slachtofferschap wordt dubbelheid, tragiek en tegenstrijdigheid niet erkend.

Integendeel, de complexiteit van oorlog wordt omgezet in een eenduidig verhaal. In dit verhaal zijn veteranen of slecht of prijzenswaardig of beklagenswaardig – niet allemaal tegelijk, en niet iets er tussenin. Categorieën van dader, held en slachtoffer maken allemaal iets helder wat troebel is. Ze maken van complexe vragen over goed, kwaad, *agency* en verantwoordelijkheid een zwart-witverhaal.

Implicaties voor ons begrip van ‘moral injury’

Uit het bovenstaande volgen enkele belangrijke inzichten met betrekking tot *moral injury*. Allereerst blijkt het volgende. Een militair kan moreel verwond raken tijdens de uitzending, en daarnaast kan die morele wond nog dieper worden als de militair zich hierin miskend voelt in het thuisland. Er is dan sprake van een dubbele morele verwonding, zou je kunnen zeggen.

Ten tweede blijkt een belangrijke factor in gevoelens van miskening het ontbreken van een gedeelde taal, of gedeelde verhalen, met betrekking tot uitzendervaringen. Veel veteranen die ik sprak uitten dubbele en zelfs tegenstrijdige gevoelens, maar wat zij hoorden in Nederland waren eenduidige en elkaar uitsluitende verhalen van daderschap, heldendom of slachtofferschap. Als gevolg hiervan ontwikkelden veel veteranen het gevoel dat zij niet over hun uitzending konden spreken zonder dat hun woorden onmiddellijk misvormd raakten en dus *onrecht* werden aangedaan. Anders gezegd, deze veteranen zagen überhaupt geen ruimte om te vragen om erkenning. En, zoals de eerder geciteerde Dutchbat-veteraan ook aangaf, wanneer dit het geval is kunnen veteranen besluiten te zwijgen over hun ervaringen.

Deze inzichten hebben, ten derde, implicaties voor de wijze waarop klassieke symptomen van trauma begrepen kunnen worden. Het is bekend dat getraumatiseerde personen vaak veel moeite hebben om over hun ervaringen te praten, dat boosheid en agressie relatief veel onder hen voorkomt, en dat getraumatiseerde personen zich vervreemd kunnen gaan voelen van hun omgeving, wat tot zelfisolering kan leiden. In zowel de officiële definitie van ‘post-traumatische stressstoornis’ (DSM 5 2013) als de heersende definitie van ‘moral injury’ (Litz *et al.* 2009, Nash and Litz 2013) worden deze symptomen beschreven. De bovengenoemde inzichten wijzen erop dat zwijgen, boosheid en vervreemding niet alleen begrepen moeten worden als een probleem ‘tussen de oren’, maar

ook als mogelijk een probleem in interactie. Dat wil zeggen, het lijkt belangrijk om deze problemen niet alleen te zien als het gevolg van een verstoring in de psyche van de veteraan – ofwel, een psychische stoornis – maar ook als het gevolg van een verstoring tussen de veteraan en zijn omgeving.

En nu?

Wat is een antwoord op het probleem van miskennis? Dat is een lastige vraag. Laat ik voorop stellen dat ik niet wil betogen dat veteranen verplicht zijn over hun ervaringen te praten. Tegelijkertijd lijkt het wel degelijk heilzaam te zijn om ervaringen te delen en om erkenning te ontvangen. En hoewel hiervoor verschillende manieren bestaan, lijkt taal een belangrijk middel. Dit betekent echter dat er wel een gedeelde taal *beschikbaar* moet zijn. Een persoon kan zijn pijn pas uiten, en hij kan pas vragen om erkenning, als er een gedeelde taal bestaat die überhaupt de mogelijkheid biedt om dat te doen. Als de dominante maatschappelijke verhalen over oorlog en militaire interventie in de ervaring van een veteraan incorrecte, vertekende verhalen zijn, dan is het voor hem op voorhand al haast onmogelijk om zijn pijn te communiceren. Nota bene, het idee van uitzendgerelateerde problematiek als een psychische stoornis kan op zich een vertekend verhaal zijn wanneer het de rol van de samenleving buiten beschouwing laat en de problematiek van een veteraan alleen als een ziekte ‘tussen de oren’ definieert.

Aan dit punt moet toegevoegd worden dat interactie een kwestie is van tweerichtingsverkeer. Tijdens mijn onderzoek heb ik vaak veteranen horen zeggen dat burgers verwende en naïeve mensen zijn, die toch al hun mening klaar hebben en die toch niks nuttigs te zeggen hebben. Deze stereotypen lijken niet altijd direct voort te komen uit slechte ervaringen; ze circuleren al onder militairen in opleiding. Het is belangrijk om op te merken dat ook dergelijke verhalen zwart-witverhalen zijn, die geen ruimte bieden voor het vragen en geven van erkenning.

Laat ik afsluiten met de twee hoofdpunten die ik hier heb willen maken. Allereerst heb ik willen betogen dat *moral injury* niet alleen begrepen moet worden als een probleem van de veteraan zelf, maar ook deels als een probleem dat in de maatschappij ligt. Immers, een ervaring van miskennis kan op zich moreel verwondend zijn. Ten tweede heb ik als mogelijk antwoord gesuggereerd dat er in een gemeenschappelijke taal geïnvesteerd wordt

die meer complexiteit en tegenstrijdigheid toelaat. Erkenning is immers niet per se positieve waardering, maar vooral recht doen aan de ervaringen van een persoon, en dit lijkt alleen mogelijk als we tot een complexere taal komen dan één van held-versus-rotte appel, dader-versus-slachtoffer, psychische stoornis-versus-interactionele verstoring en militair-versus-domme burger.

Bibliografie

- Bica, C.M. and Thomas, C.A., 2016. *Beyond PTSD: The Moral Casualties of War*. 1st edition. Gnosis Press.
- Bryan, C.J., Bryan, A.O., Anestis, M.D., Anestis, J.C., Green, B.A., Etienne, N., Morrow, C.E., and Ray-Sannerud, B., 2016. Measuring Moral Injury Psychometric Properties of the Moral Injury Events Scale in Two Military Samples. *Assessment*, 23 (5).
- Currier, J.M., Holland, J.M., Drescher, K., and Foy, D., 2015. Initial Psychometric Evaluation of the Moral Injury Questionnaire - Military Version. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 22 (1), 54–63.
- Das, V., 1996. Language and Body: Transactions in the Construction of Pain. *Daedalus*, 125 (1), 67–91.
- Das, V., 2007. *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary*. Berkeley: University of California Press.
- DSM 5, 2013. *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition: DSM 5*. Arlington, VA: American Psychiatric Association.
- Farnsworth, J., 2014. Dialogical Tensions in Heroic Masculinity and Military-related Moral Injury. *International Journal for Dialogical Science*, 8 (1), 13–37.
- Freebird69, 2016. Is een beschadigde veteraan zielig? [online]. *Freebird69*. Available from: <https://www.facebook.com/altijdveteraanaltijdthuisfront/posts/1622838478013221> [Accessed 22 Mar 2017].
- Gray, M.J., Schorr, Y., Nash, W., Lebowitz, L., Amidon, A., Lansing, A., Maglione, M., Lang, A.J., and Litz, B.T., 2012. Adaptive Disclosure: An Open Trial of a Novel Exposure-Based Intervention for Service Members With Combat-Related Psychological Stress Injuries. *Behavior Therapy*, 43 (2), 407–415.
- Honneth, A., 1997. Recognition and Moral Obligation. *Social Research*, 64 (1), 16–35.
- Koelé, T., 2016. 'Het was kwaadaardig om ons op missie te sturen' ['It Was Malevolent to Dispatch Us'], 12 Mar.
- Laifer, A.L., Amidon, A.D., Lang, A.J., and Litz, B.T., 2015. Treating War-Related Moral Injury and Loss with Adaptive Disclosure: A Case Study. In: E.C. Ritchie, ed. *Posttraumatic Stress Disorder and Related Diseases in Combat Veterans*. Springer International Publishing, 331–349.
- Lifton, R.J., 2005. *Home from the War: Learning from Vietnam Veterans*. New York: Other Press.
- Litz, B.T., Lebowitz, L., Gray, M.J., and Nash, W.P., 2015. *Adaptive Disclosure: A New Treatment for Military Trauma, Loss, and Moral Injury*. New York: Guilford Publications.
- Litz, B.T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W.P., Silva, C., and Maguen, S., 2009. Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: A Preliminary Model and Intervention Strategy. *Clinical Psychology Review*, 29 (8), 695–706.
- Nash, W.P. and Litz, B.T., 2013. Moral Injury: A Mechanism for War-Related Psychological Trauma in Military Family Members. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 16 (4), 365–375.
- Nash, W.P., Marino Carper, T.L., Mills, M.A., Au, T., Goldsmith, A., and Litz, B.T., 2013. Psychometric Evaluation of the Moral Injury Events Scale. *Military Medicine*, 178 (6), 646–652.
- O'Brien, T., 1990. *The Things They Carried*. New York: Houghton Mifflin Press.

- Tessman, L., 2014. *Moral Failure: On the Impossible Demands of Morality*. Oxford: Oxford University Press.
- Wool, Z.H., 2011. *Emergent Ordinaries at Walter Reed Army Medical Center: An Ethnography of Extra/Ordinary Encounter*. Toronto: University of Toronto.